

Η επικοινωνία με τον ασθενή κατά την κλινική οδοντιατρική πράξη. «Ενδέχεται και άλλως έχειν»

Ηρακλής Χ. Καρκαζής*

Παρά το γεγονός ότι η εδραίωση μιας ικανοποιητικής σχέσης ανάμεσα στον θεραπευτή και στον θεραπευόμενο αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση οποιασδήποτε θεραπείας, η καθημερινή πρακτική, αποδεικνύει την απουσία ενός δομημένου μοντέλου προσέγγισης. Ειδικότερα στην οδοντιατρική επιστήμη με την τεχνοκρατική της δομή αλλά και τις ιδιαίτερες προϋποθέσεις που απαιτούνται για την άσκησή της, οι δεξιότητες επικοινωνίας φαίνεται να βαρύνουν ακόμα περισσότερο. Στην εργασία αυτή γίνεται μια αναφορά σε μερικούς θεμελιώδεις μηχανισμούς ψυχοσυναισθηματικής διασύνδεσης γιατρού ασθενή και παρουσιάζονται κάποια πρακτικά μοντέλα επικοινωνίας.

ελληνική νοσοκομειακή οδοντιατρική 4: 19-22, 2011

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μία αξιοπρόσεκτη σκηνή αλιευμένη από την ακαδημαϊκή μου μνημονική παρακαταθήκη είναι και η παρακάτω, που διαδραματίζεται σε κάποιο διεθνές σεμινάριο προς το τέλος της δεκαετίας του 1980.

Ταλαντούχοι μεταπτυχιακοί φοιτητές και εκπαιδευόμενοι οδοντίατροι εξετάζουν μια μεσήλικη γυναίκα, υποψήφια ως φαίνεται για εμφυτευματική αποκατάσταση. Οι οδοντίατροι συγκεντρωμένοι, σχεδόν καθηλωμένοι στον περιορισμένο ανατομικό ορίζοντα του στόματος, προτείνουν με πάθος διάφορες λύσεις, αριθμούς εμφυτευμάτων και χειρουργικές τεχνικές, εμφανώς διαγκωνιζόμενοι σε γνώσεις και ικανότητες. Κάποιοι φορούν ακόμα τις ιατρικές μπλούζες με τις στάμπες των πανεπιστημίων τους. Η γυναίκα-ασθενής σιωπηλή και ανέκφραστη, σχεδόν καταθλιπτική, ακούει χωρίς την παραμικρή αντίδραση. Είναι μαυροντυμένη και απεριποίητη με τα μαλλιά της πρόχειρα πιασμένα πίσω, οι μαύρες κάλτσες της έχουν χάσει πόντους και τα παπούτσια της είναι λερωμένα. Παραδίπλα στον πάγκο είναι ακουμπισμένος και ανοικτός ο ιατρικός της φάκελος. Στο τετράγωνο με την ένδειξη *chief complaint* κάποιος έχει

γράφει πρόχειρα 5 λέξεις... *to replace the false teeth...* Ολοκληρώνοντας παλαιότερα ένα άλλο άρθρο σχετικό με τη δημόσια οδοντιατρική εκπαίδευση και την ελεύθερη αγορά¹ είχαμε καταλήξει σε ένα προβληματισμό που αφορούσε την αντιδιαστολή ανάμεσα στην πολυδιάστατη ακαδημαϊκή μόρφωση και την αφυδατωμένη επαγγελματική καθοδήγηση. Παιδεία με την Πλατωνική έννοια της *περιαγωγής** της ψυχής ή μονοδιάστατη κατάρτιση; Τι ακριβώς θέλουμε; Με αυτόν ακριβώς τον προβληματισμό σχετίζεται και η παραπάνω μνημονική σκηνή, με εμφανή στοιχεία αλαζονείας και πλεονάζοντος επαγγελματικού ναρκισσισμού. Στη συνέχεια γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης και «οδοντιατρικής προσαρμογής» ορισμένων ψυχαναλυτικών εννοιών, υποψιαζόμενοι βεβαίως τις δυσκολίες αλλά και τις παγίδες του εγχειρήματος.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η παρουσίαση ορισμένων θεμελιωδών μηχανισμών ψυχοσυναισθηματικής διασύνδεσης γιατρού-ασθενή και η παρουσίαση ενός πρακτικού μοντέλου επικοινωνίας

**Περιαγωγή της ψυχής*. Όπως εννοιοδοτεί ο Στέλιος Ράμφορ τον όρο *Παιδεία*, κατά την ανάλυση του πιο φημισμένου φιλοσοφικού κειμένου της αρχαιότητας «τον μύθο του σπηλαίου» από την Πολιτεία του Πλάτωνα.

Λέξεις κλειδιά: οδοντιατρική πράξη, επικοινωνία, σχέδιο θεραπείας

* Αναπληρωτής Καθηγητής Κινητής Προσθετικής ΕΚΠΑ

Αναδημοσίευση από το Οδοντιατρικό Βήμα. Οκτώβριος 2010
Ίδρυμα προέλευσης: Οδοντιατρική Σχολή ΕΚΠΑ

ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗ

Είναι γνωστό ότι η σχέση γιατρού-ασθενή, ή καλύτερα θεραπευτή-θεραπευόμενου παραμένει θεμελιώδης στην έκβαση της θεραπείας. Το μαθαίνουμε άλλωστε από το

πρώτο έτος των σπουδών μας. Μέσα από τη σχέση αυτή περνάει στην κυριολεξία όλο το ψυχοσυναισθηματικό οικοδόμημα του ασθενή και ασυνείδητα διαπλέκεται με εκείνο του οδοντίατρου. Η έννοια της μεταβίβασης αποτελεί μία από τις μεγαλειώδεις συλλήψεις του *Sigmund Freud (1856-1939)*² στην πορεία θεμελίωσης της ψυχαναλυτικής σκέψης και πρακτικής. Η ψυχανάλυση ως δομημένη θεωρία της εγκατάστασης και απαρτίωσης του ψυχικού οργάνου και κατά συνέπεια της ανθρώπινης ψυχοπαθολογίας εξελίχθηκε, εμπλουτίστηκε, αμφισβητήθηκε ως μη τεκμηριούμενη, αλλά τελικά παρέμεινε μία από τις σημαντικότερες κατακτήσεις του ανθρώπινου πνεύματος τον αιώνα που πέρασε. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί πως οι κραδασμοί που προξένησε η νέα ψυχαναλυτική θεωρία έμοιαζε με εκείνους που είχαν προκαλέσει η κοσμολογία του Γαλιλαίου τον 17^ο αιώνα και η Δαρβινική βιολογία τον 19^ο αιώνα. Για πρώτη φορά στη σύγχρονη εποχή ο λόγος μετατρέπεται σε θεραπευτικό εργαλείο και ο ασθενής αντιμετωπίζεται μεταξύ άλλων και ως φορέας μετασχηματισμού της αντικειμενικής πραγματικότητας. Και λέμε στη σύγχρονη εποχή γιατί η θεραπευτική δύναμη του λόγου είχε ήδη αξιοποιηθεί στις μυστηριακές *Κορυβαντικές*, *Ελευσίνιες* και *Διονυσιακές* τελετές και στις θεραπευτικές *εγκοιμήσεις* στα Ασκληπιεία και στα μαντεία της αρχαιότητας. Η *μεταβίβαση (transfert, transference)*^{3,4} υποδηλώνει διεργασία που στο αυστηρά ψυχαναλυτικό πεδίο περιλαμβάνει την επανάληψη πρωτοτύπων της παιδικής ζωής τα οποία βιώνονται με έντονο το αίσθημα της επικαιρότητας. Ο *Freud* υποστηρίζει ότι πυρήνας αυτών των παιδικών πρω(το)τύπων δεν είναι τίποτε άλλο από τα γονεϊκά μορφοειδωλα (*imago*), εσωτερικευμένες δηλαδή αναπαραστάσεις του πατέρα, της μητέρας, των αδελφών και ίσως κάποιων σημαντικών άλλων προσώπων. Με άλλα λόγια πρόκειται για επανενεργοποίηση ασυνείδητων συναισθημάτων και επιθυμιών που επενδύονται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο σχέσεων στο εδώ και τώρα. Η μεταβίβαση, προϋπόθεση και εργαλείο στην ψυχαναλυτική πρακτική, υποκρύπτεται ή και καθορίζει τις ποικίλες σχεσιακές δομές στη ζωή του ανθρώπου όπως η σχέση καθηγητή-μαθητή, γιατρού-ασθενή, πνευματικού-εξομολογούμενου κλπ. Μεταβιβαστικές αντιδράσεις, χωρίς να τις ονομάζει βέβαια έτσι, περιγράφει και ο Πλάτων στον *Θεαίτητο*⁵, αναφερόμενος στην επίδραση της διδασκαλίας του Σωκράτη. Θα λέγαμε συνεπώς πως ο ασθενής επιλέγοντας τον γιατρό του μεταφέρει ένα φορτίο προσδοκιών και ενίοτε αμφιθυμικών στάσεων στηνιγμένων στις παρελθοντικές του εμπειρίες, κυρίως από τα πρόσωπα εξουσίας των παιδικών του χρόνων. Εδώ θα μπορούσε κάποιος να ρωτήσει. Και ο γιατρός τι κάνει; Αναμφίβολα οι συγκεκριμένες στάσεις των ασθενών πυροδοτούν ένα πλέγμα συναισθηματικών αντιδράσεων και στο γιατρό. Το φάσμα των συναισθημάτων αυτών εκτείνεται από τον θυμό και τη δυσφορία μέχρι την κατανόηση, τη ζεστασιά, την τρυφερότητα ή ακόμα την υποκρυπτόμενη ή εμφανή ερωτική διέγερση. Η *αντιμεταβίβαση* λοιπόν (*contre transfert, countertransference*) είναι το σύνολο των αντιδράσεων του γιατρού απέναντι στον ασθενή και ειδικότερα στη μεταβίβαση του ασθε-

νή. Είναι προφανές ότι η αντιμεταβίβαση του γιατρού αντλεί από την αθέατη δεξαμενή του δικού του ασυνείδητου. Μερικές φορές, όπως διαπίστωσε η *Melanie Klein*⁴ στις μελέτες της για την ψυχοσυναισθηματική ζωή του βρέφους, η σταθερή και μακροχρόνια μεταβιβαστική πίεση, στην περίπτωση μας ενός ασθενή στο γιατρό του, μπορεί τελικά να οδηγήσει τον τελευταίο σε καθοδηγούμενες η καλύτερα *επαγόμενες** σκέψεις και συναισθήματα, που εν τέλει ταυτίζονται με εσωτερικές αναπαραστάσεις των συναισθημάτων του ίδιου του ασθενή. Πρόκειται δηλαδή για ένα μηχανισμό αποβολής και στη συνέχεια εισαγωγής τμημάτων του εαυτού του ασθενή (συνήθως αρνητικών που δεν τα αντέχει ο ίδιος) στον θεραπευτή του με τελικό σκοπό τον ασυνείδητο έλεγχο του τελευταίου.

Η συμπεριφορική και συναισθηματική αυτή χειραγώγηση του περιβάλλοντος, που παρατηρείται όχι σπάνια σε νοσηλευτικές μονάδες ψυχικών νοσημάτων και ιδιαίτερα από παρανοϊκούς χαρακτήρες, ονομάζεται *προβολική ή προβλητική ταύτιση (projective identification)*. Μετά Κλαϊνικοί συγγραφείς (*Heimann 1950, Ogden 1979, Bion 1988*)^{6,7,11} επανεξέτασαν την έννοια της *προβολικής ταύτισης* δίνοντας έμφαση στις ευρύτερες επικοινωνιακές συνιστώσες της και καθόρισαν την αναγκαιότητα της ύπαρξης όχι μόνο ενός *προβολέα*, αλλά και ενός *κατάλληλου κατά περίπτωση δέκτη* για την εγκατάσταση του φαινομένου. Έτσι η *προβολική ταύτιση* φαίνεται να ενυπάρχει (να υπό-κειται) σε κάθε σχέση συντροφικότητας και συναισθησίας. Είναι προφανές λοιπόν γιατί χειραγωγούμενα θεραπευτικά σχήματα από τους ίδιους τους ασθενείς δεν είναι σπάνια στην καθ' ημέρα κλινική πράξη. Πρόκειται για ένα επικοινωνιακό παιχνίδι δράσης - αντίδρασης τόσο απλοϊκό και αρχαϊκό, όσο πολυσύνθετο και επίκαιρο. Ο αμήνητος γιατρός ίσως δεν το συνειδητοποιεί αλλά και αν ακόμα το υποψιαστεί θα το εκλογικεύσει, καταπιέζοντας την συναισθηματική του απόκριση ως αντιεπαγγελματική ή επικίνδυνη. Και όμως η κατανόηση και διαχείριση της αντιμεταβίβασης μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη στην εδραίωση μιας *εργασιακής συμμαχίας*, που όπως και στην ψυχανάλυση αποτελεί το φέρον σώμα (*corpus*) εντός του οποίου ολοκληρώνονται με επιτυχία τα θεραπευτικά σχήματα. Μία μέθοδος αξιοποίησης των παραπάνω ψυχαναλυτικών δεδομένων για την εξασφάλιση της εργασιακής συμμαχίας είναι η μέθοδος *BATHE* και αφορά όλο το φάσμα των κλινικών ιατρικών ειδικοτήτων, όπου κυριαρχεί η αντιπαράθεση γιατρού-ασθενή.

*Με την έννοια που απορρέει από την ηλεκτρομαγνητική επαγωγή (Electric Induction) δηλαδή την εμφάνιση ηλεκτρισμού εξαιτίας μαγνητικού πεδίου

Η ΜΕΘΟΔΟΣ BATHE

Η μέθοδος *BATHE*® πρωτοπαρουσιάστηκε από τους *Marian Stuart* και *Joseph Lieberman* στο βιβλίο τους *The Fifteen Minute Hour* το 1993 ενώ ακολούθησαν και άλλες δημοσιεύσεις στο θέμα αυτό. Πρωταρχικός σκοπός τους ήταν η γρήγορη θεμελίωση μιας σχέσης εμπιστο-

σύνης με τον ασθενή και η αδρή καταγραφή καταστάσεων άγχους και στρες. Κλειδιά στη διαδικασία αυτή είναι κατά σειρά η ικανότητα του γιατρού να ακούει τον ασθενή, να παρέχει στήριξη, να προκαλεί και να αντανακλά συναισθήματα, να δείχνει σεβασμό και τέλος να θεμελιώνει εργασιακή συμμαχία. Ο ασθενής πρέπει να πει για μερικά λεπτά την ιστορία του χωρίς διακοπή, παρά την συνήθη πρακτική μας να ζητάμε γρήγορα και κάποιες φορές αδιάφορα ή αυταρχικά, πολλές λεπτομέρειες. Καλώς ή κακώς η επαρκής αντιμετώπιση του συνολικού ιατρικού ή στην περίπτωσή μας οδοντιατρικού προβλήματος περιλαμβάνει και τις συναισθηματικές συνιστώσες του. Συνεπώς είναι θεμελιώδες να κατανοήσουμε τι ακριβώς απασχολεί τον ασθενή, τι ο ασθενής προσδοκά από εμάς και τέλος γιατί ο ασθενής προστρέχει για θεραπεία τη συγκεκριμένη στιγμή. Η μέθοδος *BATHE* (*Background, Affect, Trouble, Handling, Empathy*) είναι μία απλή ασθενοκεντρική διαδικασία που περιλαμβάνει 4 ερωτήσεις εμπνευσμένες από τις κλασικές ψυχοθεραπευτικές μεθόδους. Η πρώτη ερώτηση [*τι συμβαίνει στη ζωή σας ή τι σας απασχολεί;*] αφορά το *Background* δηλαδή την διερεύνηση του παρασκήνιου, της περιρρέουσας ψυχοσυναισθηματικής κατάστασης του ασθενή. Αρκετοί ασθενείς μιλούν μόνοι τους σχετικά με τα ζητήματα αυτά πριν καν ερωτηθούν. Η δεύτερη ερώτηση [*πως αισθάνεστε γι' αυτά;*] αντλεί πληροφορίες για το συναίσθημα (*Affect*) που εκφράζει ο ασθενής περιγράφοντας το παρασκήνιο της ζωής του. Η τρίτη ερώτηση [*είναι αυτό που σας ταλαιπωρεί ή σας ανησυχεί περισσότερο;*] αφορά το *Trouble* και οδηγεί στην συμβολική σύνοψη του προβλήματος από τον ασθενή, ενώ η τέταρτη ερώτηση [*πως χειρίζεστε το πρόβλημα αυτό;*] *Handling*, βοηθά να κατανοήσουμε ή να υποψιαστούμε τις συναισθηματικές παρακαταθήκες και τους μηχανισμούς χειρισμού του προβλήματος. Τέλος μια δική μας τοποθέτηση του τύπου [*θα πρέπει να είναι πολύ δύσκολο για σας η, καταλαβαίνω το πρόβλημά σας*] υποδηλώνει την κατανόηση του προβλήματος (*Empathy*) μας τοποθετεί σε θέση συμπάσχοντος και γεφυροποιεί το αρχικό χάσμα.

ΣΗΜΕΙΑ ΠΡΟΣΟΧΗΣ

Είναι προφανές ότι η κατάλληλη χρήση του λόγου και η ερμηνευτική δεξιότητα του γιατρού καθορίζουν την αποτελεσματικότητα της μεθόδου. Σαν μέθοδος επικοινωνίας χρειάζεται άσκηση, επανάληψη, φειδώ και ίσως κάποιο ταλέντο και σίγουρα δεν πρόκειται για αντιποίηση του επαγγέλματος του ψυχολόγου. Οι συγγραφείς ωστόσο τονίζουν την αποφυγή εμπλοκής στο ευρύτερο συναισθηματικό πρόβλημα του ασθενή με συμβουλές ή άλλης φύσεως υποστηρικτικές παρεμβάσεις που και επικίνδυνες είναι και ξεφεύγουν από την ουσία και τα ζητούμενα της μεθόδου. Τέλος η μέθοδος δεν θα πρέπει να εφαρμόζεται σε βαρύτερες περιπτώσεις όπως σε ψυχωτικούς ασθενείς, σε ασθενείς με αυτοκτονική προδιάθεση, ή ακόμα και σε ασθενείς με σοβαρές διαταραχές προσωπικότητας, που ούτως ή άλλως δεν εμπιπτουν στο σύνθηρες οδοντιατρικό πελατολόγιο.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΓΙΑ ΘΕΡΑΠΕΙΑ (NEEDS-DEMANDS)

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο προσδιορισμός των αναγκών και των αιτημάτων για οδοντιατρική θεραπεία. Πρόκειται για συστηματική - μαιευτική - διαδικασία μέσω κατάλληλα διαμορφωμένων ερωτήσεων και κλινικής εξέτασης, που πραγματοποιείται στη φάση της πρώτης επαφής με τον ασθενή και τη λήψη του ιστορικού. Ερευνητικές εργασίες τουλάχιστον δύο δεκαετίες πριν⁹, έφεραν για πρώτη φορά στο φως το μεγάλο κίνδυνο της στρεβλής εκτίμησης των πραγματικών αναγκών για θεραπεία, που οφείλεται όχι μόνο στη ρηχότητα της επικοινωνίας, αλλά και στον ερμηνευτικό μονόλογο του εξεταστή. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα υποτιθέμενα αντικειμενικά στοιχεία από την ιατρική και οδοντιατρική ιστορία του ασθενή εξαρτώνται από τις βαθύτερες αντιλήψεις, τις απόψεις αλλά και τις αναμνήσεις του, έτσι ώστε συχνά να μην συμβαδίζουν με τις διαφορετικές ερμηνευτικές εκδοχές του γιατρού (εικ. 1). Με άλλα λόγια τα γεγονότα είναι χρωματισμένα με τα γυαλιά μέσα από τα οποία βλέπει ο καθένας τον κόσμο και άρα απαιτείται μεγαλύτερη προσπάθεια για την αποκρυπτογράφηση τους.

Εικ. 1: Αντικειμενικές και υποκειμενικές ανάγκες για θεραπεία. Εικόνα οδοντοστοιχίας μετά από περίπου 30 χρόνια χρήσης. Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη οδοντοστοιχία δεν ικανοποιεί σχεδόν καμιά κατασκευαστική προδιαγραφή σύμφωνα με τους κανόνες της επιστήμης και της τέχνης (έλλειψη συγκράτησης και στήριξης, κάταγμα πτερυγίων, αποτριβή δοντιών, μηδενική υγιεινή, ανεπαρκής αισθητική κλπ), η ηλικιωμένη ασθενής δηλώνει απόλυτα ικανοποιημένη και δεν επιδιώκει κανενός είδους επιδιόρθωση ή αντικατάσταση. Στο προστατευμένο περιβάλλον όπου διαβίει, ο περιορισμένος χαρακτήρας των κοινωνικών συναναστροφών και το ελεγχόμενο διαιτολόγιο δικαιολογούν εν μέρει την παραπάνω στάση (Γηροκομείο Αθηνών 1991)⁹.

**ΟΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗΣ -
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ**

Παρά τη φαινομενική της απόσταση, η κλινική οδοντιατρική διαχειρίζεται ασθενείς με τρόπο που εμπίπτει απόλυτα σε όλες τις παραπάνω ψυχαναλυτικές αρχές. Οι ασθενείς βρίσκονται σε εγρήγορση και ξαπλωμένοι στην οδοντιατρική καρέκλα σε σωματική εγγύτητα με τον/την οδοντίατρο. Οι συνεδρίες είναι συνήθως πολλές καθιερώνοντας ποικίλους ρόλους, συμβολικά ισοδύναμα και μεταβιβαστικές συμπεριφορές. Ο λόγος συνήθως ρέει. Πρόκειται για μια σκηνή, οιονεί πιστή στο ψυχαναλυτικό υπόδειγμα. Επίσης δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως το στόμα, πέρα από την πολυδιάστατη συμβολή του στην εξωτερική εικόνα, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο πρώτο στάδιο της λιβιδινικής ανάπτυξης του ανθρώπου που κατά τη Φροϋδική αλλά και τις μετά Φροϋδικές προσεγγίσεις συμβάλλει στη οργάνωση των αντικειμενοτρόπων σχέσεων και στη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Τέλος κάποια αναφορά θα πρέπει να κάνουμε και στο σχετικό γνωμικό, που ως κιβωτός διαγενεαλογικής¹⁰ λαϊκής σοφίας δηλώνει: Όπου πονεί το δόντι, εκεί κι η γλώσσα κρούει.

SUMMARY

**The dentist-patient relationship
in the everyday dental practice**

Karkazis H.

hellenic hospital dentistry 4: 19-22, 2011

Although the establishment of a positive doctor-patient relationship is essential for the delivery of high quality health care, every day practice reveals the lack of such a structured

model of communication. Especially for the dental profession with its technocratic and complex nature further good rapport and working alliance with the patients are imperative. The aim of this paper is to present some psychodynamic aspects of the dentist-patient relationship and to propose methods of communication.

Key words: dental practice; communication; treatment planning

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Καρκαζής Η: Δημόσια οδοντιατρική εκπαίδευση και ελεύθερη αγορά. Ελλ Νοσ Οδοντ 2009; 2:67-69.
2. Storr A: Freud: A very short introduction. Oxford Un. Press. 1989.
3. Freud S: La technique psychanalytique. Paris. PUF. 1953, Reed. 1981.
4. Klein M: Envy and gratitude and other works 1946-1963. Vintage. 1997.
5. Θεοδωρακόπουλος ΙΝ: Πλάτωνος Θεαίτητος. Εισαγωγή, αρχαίο και νέο ελληνικό κείμενο. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας. 1980.
6. Heimann P: On countertransference. Int Journal of Psychoanalysis 1950; 31:81-84.
7. Bion W. In: Melanie Klein today. (Ed. E. Spillius). Routledge. London. 1988:178-186.
8. Stuart MR, Lieberman JA: The fifteen minute hour. Applied Psychotherapy for the primary care physician. 2nd ed. Westport. Conn: Praeger, 1993.
9. Karkazis H, Kossioni A: Dental treatment needs and demands of an elderly institutionalised population in Athens. Eur J Prosthodont Rest Dent 1993; 1:157-163.
10. Abraham N, Torok M: L'ecorce et la noyau, Paris, Aubier Flammarion. 1978: 433.
11. Ogden T: On projective identification. Int Journal of Psychoanalysis 1979; 60:357-373.

Διεύθυνση για επικοινωνία:

Ηρακλής Χ. Καρκαζής
Αναπλ. Καθηγητής Κινητής Προσθετικής, Οδοντιατρική Σχολή
ΕΚΠΑ
Θηβών 2 Γουδί, Αθήνα 11527,
τηλ. 2107461212,
e-mail: hkarkaz@dent.uoa.gr